

РОЗДІЛ 6

ІНШИЙ У ПАМ'ЯТТЄВІЙ ДИСПОЗИЦІЇ „МИ”/„ВОНИ” (РІВНЕНСЬКИЙ КЕЙС)

Здається, сюжети, що фіксуються в пам'яті індивіда, визначаються не тільки психологічними чинниками, а й тими, які можна умовно визначити, раціонально зумовленими. Адже пам'ять як своєрідна „ємкість”, що накопичує „заархівовані” події, зберігає їх унаслідок відсіювання другорядного, буденного, незначущого. Інакший механізм спрацьовує, коли йдеться про колективну пам'ять, яка є штучно сконструйованим продуктом, що виникає внаслідок ініціатив тих чи інших суб'єктів політичних процесів, культурних еліт тощо.

Важливо, що процес пам'яттєтворення включає амнезію та навпаки – інструменти нагадування (котрі часто відображаються в т. зв. історичних календарях) й перманентного промовляння (пам'ятники, назви вулиць тощо). Таким чином, формування колективної пам'яті правомірно трактувати процесом, який відбувається поміж взаємовиключаючими „берегами”: забуття, витіснення, не згадування (амнезія), з одного боку, та використання, нагадування, промовляння, з другого.

Об'єктом такого раціонального осмислення й витіснення / включення можуть бути Інші. Їх спомини про минуле означаємо як „Вони-пам'ять”. В одному випадку вона може бути складовою „Ми-пам'яті”, в іншому – залишатися не затребуваною, такою, якій відмовлено в присутності в останній. Зрештою, третій варіант відповіді на дилему (не)включення – зарахування окремих сюжетів з кейсу „Вони-пам'ять” до wspomину своїх.

Обрання одного з вищеназваних варіантів залежить від багатьох причин. Найважливішою з них, на наш погляд, є політична культура, здатність вийти поза межі „Я”/„Ми”, побачити поряд Інших, „Вони-пам'ять”, сприйняти історію останніх як складову частину власної. Тієї історії, яка не базується на етноцентризмі. А якщо вона й є такою за своєю суттю, то залишає бодай якийсь

простір для існування поряд із „власним” нарративом Іншого – того, який репрезентований представниками т. зв. недомінуючих груп.

Однією з проєкцій, де відображаються результати дилем включення Інших у колективну пам'ять, є символічний простір міст. Він формується внаслідок ініціатив головним чином двох суб'єктів: центральної влади та місцевих політичних еліт. Останні впливають на ціннісні орієнтації громадян у тій чи іншій адміністративній одиниці, регіоні та користуються особливим впливом на ухвалення політичних рішень [42, с. 374]. Ми намагаємося проаналізувати проблему включення ними пам'яті про жертв Голокосту на локальному прикладі – м. Рівне.

Цю дилему Україна вирішувала тривалий час. Вона постала в своєрідну пору: адже гасло „інтернаціональної дружби і єдності” в СРСР виявилось формальним, вихолощеним реального змісту. Тим часом правдива *інішність* перетворилася на *terra incognita*. Вона не пропагувалася науковцями чи іншими представниками символічних еліт. На доказ цього судження наведемо слова О. Токової, які оприлюднені наприкінці 1991 р. в одній з рівненських газет: „Переглянувши ще раз нашу краєзнавчу літературу та згадавши музейні експозиції, які створювалися на догоду і для ілюстрації офіційної історичної доктрини, бачиш, що життя краю, принаймні у 1921–1939 рр., вимальовується дуже збідненим”. Промовистою є й назва її статті: „Ми були багато різнобічніші, ніж це дехто тепер зображає” [49, с. 2]. Таким чином, предмет цього дослідження вивчається на тому тлі, яке виписане двома тоталітарними режимами: геноциду євреїв нацистською Німеччиною та радянської політики пам'яті, яка спричинила забуття поліетнічного минулого міста [12, с. 154].

Ведучи мову про включення Інших у колективну пам'ять, слід враховувати особливу складність реалізації цього курсу тоді, коли йдеться про різне потрактування тих чи інших подій нащадками конфліктуючих сторін. У цьому випадку соціокультурна самобутність тих, хто колись був сусідом, втрачає своє першочергове значення. Інший у пам'яті нащадків суб'єктів міжетнічної взаємодії може перетворитися в „чужого”, того, кому „свої” адресувати емпатію не повинні.

Як приклад такого оціночного алгоритму – протистояння навколо відкриття пам'ятника в с. Івановій Долині Костопільського району Рівненської області, де, згідно з позицією польських істориків, у ніч з 22 на 23 квітня 1943 р. підрозділом Української Повстанської Армії (УПА) І. Литвинчука (Дубового) вбито близько 600 поляків [65]. Відкриття меморіалу цим жертвам у червні 1998 р. зумовило неприйняття частини рівнян, зокрема – представників Народного Руху України. Його друкований орган – газета „Волинь” відреагувала на ці події оприлюдненням статей з обвинуваченням позиції влади, розмірковуваннями про роль польських осадників в історії України [39, с. 3]. Йшлося, згідно з судженнями автора одного із дописів, про „...спорудження мало що не мавзолею на пошанування не просто окупантів, а напасників і ненависників українців з їх маячнею про "всходні креси" і "Жеч Посполиту од можа до можа"” [30, с. 3].

Думку про неоднозначність сприйняття тих чи інших фактів нащадками як передумови різних позицій у питанні пошанування жертв, включення пам'яті про них у символічні простори міст тощо нерідко правомірно застосовувати й до тих подій, що пов'язані із Голокостом. Адже ця тема, словами О. Стяжкіної, – „сюжет невідрефлексований, толком не промовлений і не прожитий” [48, с. 13]. Не менш важливим є висновок А. Подольського про те, що „...у держави і суспільства в цілому немає розуміння того, що Голокост – це частина загальної історії України, тобто своєї власної історії” [37].

У роки горбачовської „перебудови”, коли національне зазвучало з особливим трепетом на тлі колишнього просування владою образу „радянської людини”, національні меншини в Україні становили 22,1 %. Скориставшись правом на ренесанс, вони створили численні організації та об'єднання (наприклад, участь у другій Асамблеї національних меншин України (2004 р.) взяли представники 1200 їх організацій, і м. Рівного зокрема) [64, с. 1]. Водночас на той час вже було зрозуміло, що репрезентантів *інішості* „назовні” обмаль: згідно з даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. 96 % мешканців Рівненської області – українці. Представників невідоміючих груп у цій адміністратив-

ній одиниці було лише 48 тис. Чехи становили в той час лише 0,03 %, євреї – 0,04 %, поляки – 0,2 % [1, с. 14; 26, с. 2].

Майже аналогічною була етнодемографічна картина і в обласному центрі – м. Рівне. В часи постання України як суверенної держави українці становили 91,6 % його населення [66, р. 58].

Ця статистика актуалізує питання про визнання *іништі* національною більшістю в „параметрах” конкретної адміністративної одиниці за умов мало не цілковитої відсутності їх представників. Хто за таких умов має стати промоутером пам’яті про тих, хто загинув, був депортований чи виїхав із малої батьківщини? Чи історико-культурна спадщина невідомуючих груп, що давно стала невидимою, завмерла й не повинна реанімуватися взагалі?

Перший варіант відповіді на ці питання сформульовано наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. Тоді, в роки „перебудови”, історики прагнули не тільки ліквідувати т. зв. її білі плями, але й позбутися паралічу оцінки минулого в прокрустовому ложе „класових ідеалів”, повернути йому правдиве звучання. У т. ч. й те, котре визначалося камертоном національного.

У той час переосмислення подій Другої світової війни справило роль вибухівки. Громадськість дізналася про чимало сюжетів, які замовчувалися десятиліттями (наприклад, колосальні втрати Червоної Армії влітку 1941 р. тощо). Серед них – Голокост (який, як і Голодомор) десятки років був табуованим у СРСР.

Попри те, що геноцид євреїв увійшов у публічний дискурс, Україна в ті роки ще не визначила свого ставлення в питанні включення Голокосту в колективну пам’ять. Відповідь на нього формувалася як у Києві, так і на місцях. Ішлося про те, чи політичні еліти (в т. ч. й місцеві) керуватимуться наміром поставити знак рівності поміж болем „своїм” (що зумовлений травматичною пам’яттю про Голодомор) і „чужим” („спадщина” Голокосту), чи вони, навпаки, – диференціюють цей біль, що в перспективі призведе до витіснення пам’яті про носіїв *іништі* на маргінес. Зокрема, в символічному просторі міст.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. в Україні та її західній частині зокрема простежувалася певна лояльність до

іншості, яка зумовлювалася усвідомленням спільних доль різних етнонаціональних спільнот у СРСР – державі, яка десятиліттями нав'язувала своїм громадянам „ідеал” радянської людини, а тим самим педалювала не стільки інтеграційні, скільки асиміляційні процеси. У випадку українців та євреїв йшлося також про усвідомлення себе жертвами тоталітарних режимів, а участь частини останніх у Народному Русі України за перебудову чи його підтримка зводила містки порозуміння поміж ними. Першими проявами емпатії до жертв Голокосту стала участь представників різних національностей (українців, зокрема) в заходах, які проводилися з ініціативи євреїв і присвячувалися вшануванню пам'яті жертв цього геноциду. Так було, наприклад, у квітні 1990 р., коли в Рівному вперше проведено такий вечір пам'яті [58, с. 1].

Подібних прикладів визнання *іншості*, що знищена нацистами, її, скажемо так, ритуального поминання представниками національно-демократичних сил у ті роки було чимало. Так, скажімо, в Івано-Франківську участь у реквіємі пам'яті, який відбувся 13 жовтня 1991 р. з нагоди 50-річчя знищення бранців гетто, брали представники влади, політичних партій, громадських організацій. Панахиду за загиблими відправили священники УГКЦ, УАПЦ, УПЦ та рабин [55, с. 1].

Ще один приклад того, що Україна поступово відмовлялася від радянського досвіду замовчування Голокосту, – зведення меморіалів, пам'ятних знаків тощо. Передусім ідеться, зрозуміло, про відкриття 29 вересня 1991 р. пам'ятника розстріляним євреям у Бабиному Яру. Створення монументів євреям-жертвам нацизму в різних містах і містечках України (наприклад, у 1992 р. у Львові), проведені на світанку української державності відповідні комемораційні заходи промовляли про перспективу включення Голокосту в українську колективну пам'ять.

Церемоніали відкриття меморіалів, другі заходи, якими вшановувалася пам'ять тих безневинних жертв нацизму, які раніше репрезентували в Західній Україні, й Рівному зокрема, *іншість*, – одна з тих складових, котрі визначають зміст інклюзивної моделі пам'ятання. В цьому випадку сам факт присутності на заході, продемонстрованої участі в жалобі – дія, яка промовляє про

повагу, емпатію, пам'ять. А вони, зрозуміло, віддзеркалюють назовні внутрішню політичну культуру індивіда. Модуль останньої можна певною мірою узагальнити словами поетеси Мар'яни Кіяновської, що прозвучали 20 червня 2019 р. на публічному симпозиумі у Львові: „Я присвоїла собі досвід чужого болю”.

Заявлений М. Кіяновською алгоритм мислення – промовисте його протиставлення тій ганебній практиці, яку реалізовано в СРСР. Адже своєю політикою замовчування, невизнання Голокосту (як і Голодомору) він, з-поміж іншого, позбавив загиблих як облаштування місць, де вони покоїлися, так і шансів на ритуальне поминання. Досвід сортування тих, хто відійшов у вічність, влучно описав учасник відкриття меморіалу розстріляним євреям у Рівному Є. Шепітько: „Тоді ж, коли мовчанням вшановували пам'ять жертв Сосенок, я запитав себе: хто ж то і для чого поділяв наші братські могили за національною ознакою? Чому у роковини пам'ятних дат над прахом одних поломеніють квіти, Вічний вогонь пам'яті нагадує живим про гірку долю мертвих, а інші могили занехаяні, розбиті, забуті і беззахисні...” [62, с. 2].

На тлі вищесказаного – відкриття пам'ятників жертвам Голокосту, які самим фактом своєї появи визначали нову складову в символічних просторах міст України, – у подальшому сфокусуємо увагу на питанні участі в комемораційних заходах представників влади та політичних партій. Ця опція, як буде показано далі, виявиться своєрідним маркером демонстрації емпатії до *іншості*, яка фактично зникла зі соціокультурного простору Рівного. Такий ракурс, на наш погляд, промовляє про відсторонення від Інших чи навпаки – поєднання в ціннісній системі координат індивіда і соціальних груп „Ми” та „Вони”-пам'ятей.

У листопаді 1990 р. в урочищі Сосонки, де в листопаді 1941 р. розстріляно 17,5 тис. євреїв Рівного, відкрито пам'ятник. Участь у цьому заході брали голова виконкому Рівненської міської ради народних депутатів І. Федів, заступник голови облвиконкому С. Чернолоз, народний депутат Верховної Ради України В. Червоний [59, с. 1, 4]. У червні наступного року, напередодні 50-ї річниці розстрілів тамтешніх євреїв, у цьому місті відкрито

меморіал. Поряд із представниками місцевого єврейського культурного товариства у церемонії взяли участь вищезгаданий голова Рівненської міської ради, заступник голови облвиконкому Т. Харчук, народний депутат СРСР В. Мартиросян, представник НРУ і Української Республіканської Партії І. Дем'янюк, заступник голови Товариства української мови імені Т. Г. Шевченка В. Дворжак [63, с. 2].

Створенням меморіалу в Сосонках місцева влада новопосталої держави та громадськість Рівного зробили суттєвий крок уперед на шляху включення Голокосту в колективну пам'ять містян. Реакцію на події листопада 1990 – червня 1991 рр. рівненських євреїв, яким пощастило пережити Другу світову війну, сповна відображають слова М. Бронштейна, який втратив у Сосонках 26 родичів: „Земний уклін усім Вам, земляки, за пам'ять” [4, с. 2].

Висновок про те, що відкриттям меморіалу в Сосонках здійснено прорив у сприйнятті фрагменту історії Рівного як болю власного, не чужого певною мірою коригується тим, що фактична ініціатива його спорудження вийшла не із середовища національно-демократичних сил, а ще існуючої наприкінці 1980-х рр. радянської влади (29 жовтня 1987 р. ЦК КПРС ухвалив Постанову „Про посилення роботи з увіковічення пам'яті захисників Батьківщини, активізацію військово-патріотичного виховання трудящих”. На його виконання секретаріат Рівненського обкому Компартії видав відповідне розпорядження, що й дало імпульс до постановки питання про облаштування місця масових розстрілів євреїв Рівного. 18 лютого 1988 р., на виконання постанови секретаріату Рівненського обкому партії, заступник голови міськвиконкому затвердив відповідний робочий план. Він, зокрема, передбачав розробку ескізу проєкту меморіалу [3, арк. 48, 50]. Станом на середину листопада того ж року вже велася геодезична зйомка місць поховання в урочищі Сосонки, під'їзду до нього; „визначено статус місця захоронення, – стверджувалося у тогочасній діловій переписці, – як пам'ятник історії обласного значення, означена охоронна зона меморіалу...” [3, арк. 88]).

Водночас ці нюанси будівництва меморіалу не є визначальними. Головним є сам факт його відкриття. Адже в місті постало

не просто місце, яке проказувало про місце страти цільової групи жертв нацизму. Воно створило передумови для інструменталізації пам'яті: Сосонки мали стати місцем проведення пам'яттєвих практик; у разі промовляння імпульсів тим, хто брав би участь у заходах із вшанування жертв Голокосту, меморіал проговорював би українцям, які вже кілька десятиліть чисельно домінували в Рівному, про неукраїнське минуле міста.

Відкриття меморіалу в Сосонках – не єдине свідчення того курсу в політиці пам'яті на мікрорівні, що реалізовувався після проголошення Україною державного суверенітету. Певним свідченням відмови від амнезії по-радянськи є публікації про вбивства євреїв у роки Другої світової війни в газеті Рівненської обласної державної адміністрації „Вільне слово”, діалог влади й Рівненського товариства єврейської культури про встановлення пам'ятних знаків на інших місцях розстрілів жертв Голокосту в Рівненській області (так, наприклад, восени 1992 – навесні 1993 р. йшлося про створення меморіалу в містечку Костопіль), їх спорудження, що відбувалося головню коштом родичів загиблих.

Водночас, включення Голокосту в комеморативну практику як прояв співчуття місцевих політичних еліт до знищеної в Рівному *іншості*, на наш погляд, виявилось неоднозначним. Після відкриття меморіалу в Сосонках представники місцевої влади час від часу уникали участі в заходах, що проводилися тут місцевими євреями. Вже в листопаді 1991 р. з-поміж промовців (голова Рівненського товариства єврейської культури Д. Фейштер, його секретар О. Штейнгарт та ін.) репортер місцевої газети не зафіксував жодного представника влади чи політичних партій. Єдиний оратор від української громадськості на цьому заході – політв'язень І. Коток, який констатував спільність трагічних доль українців та євреїв і закликав зміцнювати їхню дружбу в демократичній Україні [56, с. 2].

Часто-густо аналогічною була ситуація і в наступні кілька років. Наприклад, інформація в газеті Рівненської облдержадміністрації „Вільне слово” про мітинг-реквієм у Сосонках з нагоди звільнення Освенціму, що відбувся в травні 2000 р., не містить констатації виступу жодного представника місцевої чи

обласної влади. Окрім пастора християнської громади О. Музичука, промовцями були голова Рівненської єврейської громади Г. Фрасрман, голова ради ветеранів війни єврейської громади Л. Левін, голова асоціації колишніх в'язнів гетто П. Дунаєвська, учасник партизанського руху М. Айзенштейн [19, с. 2].

Отже, є підстави констатувати парадоксальну ситуацію: з одного боку, періодична преса час від часу представляє на своїх шпальтах читачам „єврейську тематику”, з другого ж, не фіксує присутності на комеморативних заходах представників місцевих політичних еліт. Промовистий і інший приклад: на 60-ту річницю розстрілів у Сосонках вищезгаданий періодичний орган облдержадміністрації „Вільне слово” обмежився публікацією фото із заходу, а в її рубриці „Наш історичний календар” злочин нацистів у Рівному листопада 1941 р. навіть не згаданий. Навряд чи таке (не)відображення подій, коли місто втратило майже половину своїх мешканців, випадкове. Здається, правомірно припустити, що на початку ХХІ ст. *іншість* у Рівному почала сприйматися по-новому.

Певним запереченням цього є публікація статей на „єврейську тему” як тих друкованих органів масової інформації, які видавалися в Рівному, так і в районах (наприклад, восени 1991 р. про Голокост в одній зі своїх статей оповідає здолбунівська громадсько-політична газета „Нове життя” [27, с. 3]). Іншу інтерпретацію таким публікаціям дає Ю. Юрчук. На її думку, статті про Голокост у регіональній пресі – один із інструментів, який використовували симпатизи старих політичних цінностей у боротьбі з прибічниками УПА за спадщину Другої світової війни [66, р. 99].

Імовірно, правомірними є обидві версії інтерпретації. При цьому, на наш погляд, (не)присутність Голокосту в публічному дискурсі відображала тогочасний тріумф колективного несвідомого, який, не в останню чергу, педалювався новими знаннями про злочин Голодомору. Завдяки українським історикам останній почав поволі затьмарювати геноцид євреїв. У країні виникла атмосфера, яку В. Їльге, спостерігаючи за спробами українських учених показати „своїх” чисельнішими жертвами за „чужих”

(вбитих комуністичним режимом у 1932–1933 рр. за тих, кого знищено в роки Голокосту), у 2006 р. назвав „змаганням жертв” [23, с. 16]. Така оцінка тогочасних реалій звучала й пізніше. Наприклад, І.-П. Химка на початку 2014 р. стверджував, що „наративи Голодомору 1932–1933 рр. і масових репресій у Західній Україні під радянським режимом змагаються із наративом Голокосту...” [61].

Тема Голодомору, яка на початку ХХІ ст. стала особливим об’єктом уваги громадськості, відобразилася в міському ландшафті Рівного. 22 листопада 2008 р. у ньому встановлено камінь, на місці якого заплановано звести пам’ятник „Жертвам голодоморів та політичних репресій” [54]. Враховуючи те, що монументи є частиною ритуалів, адже постання перших є передумовою проведення других [66, р. 30], зрозумілий намір ініціаторів цього проекту використовувати тематичні коди майбутнього пам’ятника для ретрансляції рівнянам нових оцінок, що в ті роки формулювалися українською історичною наукою.

„Змагання жертв” засвідчувало дистанціонування значної частини українських істориків від геноциду євреїв. Це відбувалося на тлі ініціатив Української держави, коли здійснено низку важливих кроків, спрямованих на реанімацію пам’яті про Голокост. Можливо, найкращими показниками цього стало підписання Декларації Стокгольмського міжнародного форуму про Голокост (2000 р.), надання Міністерством освіти і науки України дозволу викладати спецкурси з історії Голокосту у вищих навчальних закладах, включення цієї теми до навчальних програм з історії школярів (1993–1994 рр.). Починаючи з 2001 р. тема Бабиного Яру почала звучати у промовах Президентів України [61]. Через десятиліття Україна на державному рівні почала відзначати Міжнародний день пам’яті жертв Голокосту.

Отже, відкриттям меморіалу в Сосонках місцева політична еліта здійснила вагомий крок на шляху реалізації інклюзивної моделі пам’яті. Після цього тему Голокосту (із урахуванням тривалої неприсутності представників влади й політичних партій на комеморативних заходах, відсутність у місті бодай одного орієнтаційного знаку, що вказував би на місце знаходження гетто в

Рівному та урочища Сосонки) полишено місцевим євреям як їхній спогад, а не *наш* (колективній) біль.

Ця позиція тодішніх політичних еліт у Рівному сформувалася на початку 1990-х рр., який означився й іншими подіями, що вплинули на зміну символічного простору Рівного: ліквідація частини пам'ятників, годонімів, які промовляли про радянське минуле й, одночасно, наповнення міського ландшафту тим змістом, який розповідав про УПА. Такі переіначення відбувалися фактично в усіх містах Західної України, починаючи з кінця 1980-х рр. Переміни в регіоні стали можливими завдяки розвитку багатопартійної системи та перевазі національно-демократичних сил. Так, станом на 2 січня 1994 р. у Рівному було зареєстровано 49 місцевих осередків політичних партій (18 % з них – обласні організації). Осередки НРУ становили в Рівненській області 45 % від загалу, УДП – 16 %, Української радикальної партії – 12 % [34, с. 1]. Через кілька років, у 1998 р., ліві в м. Рівному були представлені лише Аграрною, Соціалістичною та Комуністичною партіями. Інші ж відносили себе до правого, центристського чи право-центристського спрямування [15, с. 3]. В Рівному, як і в інших містах України, проведення мітингів і віче в ті роки стали звичною практикою політичної участі. А відтак, з часом один із очільників цього міста виношував ідею звести в ньому (поруч із пам'ятником дітям підземелля¹) монумент мітингувальникові [53].

Тогочасні симпатії мешканців Рівного до НРУ зумовлювалися його внеском у боротьбу за незалежність України 1989–1991 рр. Відтак він претендував на лідерство не тільки в лоні національно-демократичних, але й націоналістичних сил Рівненщини [40, с. 2]. У 1998 р. вони спільно й успішно вели боротьбу з лівими політичними силами в час виборів до Верховної Ради України (четверо членів НРУ з Рівненської області здобули того року депутатські мандати) [17, с. 2]. Вони ж були й головними опонентами в змаганні за старий / новий символічний простір Рівного. Головними речниками останнього в 1990-х рр., ініціаторами побудови пам'ятників були РУХ та Українська Республіканська Партія [66, р. 89].

---

¹ Імовірно йшлося про спробу вшанувати таким чином героїв повісті В. Короленка „Діти підземелля”.

Серед обраних до Верховної Ради – В. Червоній, який у той час був одним із найяскравіших громадсько-політичних діячів краю (у 1989 р. він створив перший на Рівненщині осередок РУХу, з 1991 р. очолював його Рівненську крайову організацію) і суттєво вплинув на переформатування символічного ландшафту Рівного. Місцева преса в той час зауважувала, що „...впродовж останніх двох років його постать була, зрештою, й залишається чи не найпопулярнішою на небосхилі громадсько-політичного життя Рівненщини” [38, с. 1].

Нові віяння в формуванні символічних просторів міст у Галичині й на Волині стартували наприкінці ХХ ст. – процес, який згодом названо декомуназацією. Наприклад, в Івано-Франківській області вже до 1992 р. демонтовано майже півсотні пам’ятників і пам’ятних знаків радянського періоду. До кінця десятиліття таких об’єктів було вже понад 200 [57].

Завдяки перевазі національно-демократичних сил на місцевій політичній шахівниці аналогічний процес відбувався і в Рівному. Першим кроком на шляху демонтажу монументів радянської доби в цьому місті стало рішення виконавчого комітету міської ради (23 серпня 1991 р.) знести пам’ятник Леніну [20, с. 1]. Воно ухвалене на фоні політичного бурління в країні, котре супроводжувалося проявами публічної зневаги до пам’ятників Леніну, іншим більшовикам, меморіалів „жовтневої революції”, громадянської та німецько-радянської воєн, що спонукало президента СРСР М. Горбачова видати 13 жовтня 1990 р. Постанову „Про припинення наруги над пам’ятниками, пов’язаними з історією держави та її символами” [41, с. 1]. На тлі такої форми маніфестування політичних цінностей громадянами СРСР та після провалу путчистів на теренах України розпочався демонтаж пам’ятників Леніну [33, с. 2]. До моменту оприлюднення вищезазваної постанови М. Горбачова їх знесено в Тернополі, Коломиї, Калуші та Червонограді, а в Івано-Франківську, Городенці, Надвірній, Тисмениці та інших населених пунктах такі наміри вже відкрито обговорювалися [21, с. 1]. Винесенню вердикту монументу Леніну в Рівному передувало перейменування вулиці, яка раніше називалася його ім’ям [22, с. 1].

З висоти десятиліть, що канули в Лету, зрозуміло: стирання пам'яті про Леніна в символічному просторі міста продемонструвало сучасникам початку 1990-х рр. те, що переписування історії та її репрезентація в меморіальних об'єктах чи уславлення в годонімах можливе. В умовах очевидної агонії тодішнього політичного режиму місцева політична еліта усувала ті „маркери”, які десятиліттями символізували владу, її визначного ідеолога. Виявилося, що канонізовані в п'єдесталах чи назвах вулиць політичні цінності підвладні змінам. Перший досвід „завершеного циклу” палімпсесту по-рівненськи здобуто тоді, коли на місці знесеного пам'ятника Леніну постав інший – Т. Шевченкові. Рівне навчилося міняти „головного героя” саги історії. Здобутий досвід відкрив простір подальшим діям, спрямованим на зміну символічного простору цього міста, вираженню таким способом цінностей тих політичних акторів, котрі користувалися значною підтримкою мешканців міста.

Найбільш резонансними проявами перечитування радянського нарративу та його заперечення в Рівному стали знесення погрудь командира радянського партизанського загону Д. Медведєва і розвідника М. Кузнєцова. Рішення Рівненської міської управи про демонтаж бюсту першого реалізовано вже в жовтні 1992 р. [2, с. 1]. Наступного року розпочалася значно резонансніша епопея з демонтажем пам'ятника М. Кузнєцову. Він, згідно з обіцянками голови Рівненської міської управи І. Федіва, мав бути знесеним напередодні 50-ї річниці розстрілу нацистами рівнян (20 жовтня 1943 р.) – акт помсти за замах радянського розвідника на гітлерівського чиновника в осерді рейхскомісаріату „Україна”. Проте намір голови міської управи І. Федіва не виконав його наступник В. Мороз [44, с. 1]. Місце пам'яті, яке впродовж десятиліть сповна виконувало свою роль у часи існування СРСР, суттєво прив'язувало спогади рівнян до подій війни, перетворилося в об'єкт полеміки, в ході якої супротивники радянської влади запропонували нове прочитання діяльності радянського підпілля часів нацистської окупації Рівного. Палімпсест символічного простору, старт якому задали місцевий РУХ та інші опозиційні комуністам політичні сили, включав завдання мінімізувати роль

радянського підпілля (ба більше – ймовірно, регіону й країни в цілому) й артикуляції ролі інших сил, що брали участь у боротьбі з нацизмом на теренах України. 17 травня 1994 р. пам'ятник М. Кузнецову перенесено на другорядну, малопомітну вулицю Ясну. На його місці зведено пам'ятний знак „Загиблим за Україну” [32].

Вищеописані події – своєрідний підготовчий етап, який передував глорифікації історії УПА в символічному просторі Рівного. Припускаємо, цей процес розпочався дещо раніше, проте здійснювався обережно, почасти – латентно. Так, знесення погруддя Д. Медведєва відбувалося в рік 50-річчя утворення УПА. Промовисто, що в переддень цієї дати, 13 жовтня 1992 р., з'явилося розпорядження голови Рівненської міської управи про перейменування вулиць Волгоградської, Чкалова, Ватутіна, Чапаєва та ін. Ці прізвиська замінювалися на тих, хто репрезентував представників національно-визвольної боротьби в роки Другої світової війни. Йдеться про Ніла Хасевича, Кліма Савура, Євгена Коновальця, Романа Шухевича, Степана Бандеру (ім'ям останнього мала бути названа вулиця Московська) [10, с. 1]. Зауважимо, що наступного місяця після появи вище названого розпорядження голова Рівненської міської управи І. Федів взяв участь у жалобних урочистостях у Сосонках [18, с. 1] – свідчення тогочасних спроб місцевої влади поєднати процес формування нового „обличчя” міста із вшановуванням пам'яті тих жертв нацизму, яких десятиліттями не згадувала радянська влада.

Водночас, вищеназвані представники УПА, чиїми іменами названо вулиці в Рівному, – промовисте свідчення того, що керівництво цього міста початку 1990-х рр. здійснювало цілеспрямовану політику уславлення націоналістичної течії руху Опору. Після відкриття спочатку пам'ятника, а згодом – меморіалу в Сосонках будь-який варіант „вплетення” Голокосту в той сегмент символічного простору міста, який пов'язаний із подіями Другої світової війни, здається, навіть не розглядався. Він утворився внаслідок збереження більшості місць пам'яті, які були створені в радянський час, та доповнився тими, котрі відображали участь у війні УПА. На наш погляд, завершивши чужу (властиво – комуністичну) ініціативу впорядкування місця останнього спочинку

рівненських євреїв, яке знаходиться на окраїні міста й є малопомітним, здійснивши відповідні комемораційні заходи, а відтак – продемонструвавши свою позицію щодо реанімації пам'яті про жертв Голокосту, місцевий політичний клас самоусунувся від цієї теми.

Ця гіпотеза підтверджується тим, що протягом десятиліть у місті не здійснено жодного іншого кроку для реанімації пам'яті про тих, хто загинув у Сосонках чи був бранцем рівненського гетто. Після 1991 рр., коли в Рівному завершено облаштування меморіалу жертвам Голокосту, фактично йшлося про тихе прощання з темою геноциду євреїв – наслідок, цілком імовірно, вкрай непростих українсько-єврейських взаємин часів окупації, а також неготовності місцевого наукового середовища дати відповідь на питання про те, яку роль у соціокультурних та економічних процесах у Рівному відігравали євреї до 1939 р. Можливо далось взнати й те, що, згідно з припущенням П. Долганова, „асимільоване селом" після Другої світової війни місто так і не віднайшло своєї виразної ідентичності, що може породжувати страх перед символами Інших, які загрожують її розчинити [12, с. 155]. Опосередкованим підтвердженням слухності вище названих гіпотез про (не)свідоме стирання єврейської присутності в історії міста є факт зникнення з будинку Великої синагоги, що в центральній його частині, відповідної інформаційної дошки. Додамо, що ця сакральна споруда знаходилася в осерді єврейського Рівного міжвоєнного періоду – вулиці Шкільній. Не здійснено в ті роки й будь-яких інших заходів для означення бодай в годонімах *іншості* в історії Рівного. Тим часом, топтемами 1990-х, як і наступного десятиліття, залишалося прославлення УПА та відторгнення радянського минулого, дискредитація комуністичної течії руху Опору (влітку 1995 р., наприклад, на сесії Рівненської обласної ради В. Червоній заявив, „...що у роки фашистської окупації радянські партизани практично не вели боротьби із загарбниками, тому навіть могил їх на території Рівненщини немає” [14, с. 1]).

Унаслідок зміни годонімів та зведення пам'ятників, що нерідко приурочувалося до пам'ятних дат УПА, символічний

простір міста перетворився на поле протистояння прихильників старих і нових політичних цінностей. Так, на початку липня 1992 р. прихильники Соціалістичної партії в Рівному протестували проти демонтажу пам'ятників М. Кузнецову та Д. Медведеву [47, с. 1]; наступного року преса опублікувала незгоду частини містян з перейменуванням тих чи інших вулиць, листи невдоволення станом меморіалів, які ушляхлювали дії радянських вояків у боротьбі з нацизмом. У 1994 р. незгоду з перейменуванням вулиць (зокрема, зникнення вулиці Ватутіна, майдану Героїв Сталінграда) висловила у відкритому листі до голови Рівненської міської управи В. Мороза президія Рівненської обласної ради ветеранів [8, с. 2]. Приклади неприйняття частиною рівнян змін у символічному просторі міста (власне ж тих, які зумовлювалися стиранням пам'яті про Червону Армію та радянських партизан, з одного боку, та ушляхлення УПА, з другого) можна продовжувати. Своєрідною кульмінацією неоднозначності сприйняття змін стала спроба визнати С. Бандеру почесним громадянином Рівного². Це була ініціатива ВО „Свобода”, яка винесла свою пропозицію на розгляд міської ради на початку 2011 р. Її підтримали тільки депутати від „Батьківщини”, чого не вистачило для ухвалення відповідного позитивного рішення. Більше того, міські обранці підтримали запропоновану „Фронтом змін” пропозицію щодо скасування Указу Президента України „Про присвоєння Степанові Бандері звання Героя України”. Представники „Удару”, „Народної партії” та Партії регіонів висловилися за укладення Рівненською міською радою відповідного документа [28, с. 1].

Певну роль у популяризації теми УПА відіграли вимоги визнати її та Організацію Українських Націоналістів, що озвучувалися в різних областях Західної України, воюючою стороною в Другій світовій війні. Такі пропозиції на різних рівнях артикулювалися і на Рівненщині. Зокрема, в час підготовки до святкування 50-річчя та 55-річчя з часу її утворення [24, с. 2; 45, с. 1].

---

² На той час С. Бандері присвоєно звання почесного громадянина Львова, Луцька, Тернополя, Івано-Франківська, Долини, Теревовлі, Трускавця, Червонограда й Хуста.

Після перших кроків у зміні символічного простору міста Рівного (запровадження нових назв вулиць, якими відображалася історія УПА) здійснено нові – встановлення меморіальних дошок і побудова каплиці. Зокрема, 9 березня 1998 р. відкрито й посвячено меморіальну дошку засновникові „Поліської Січі” Т. Бульбі-Боровцю [5, с. 2]. Згодом, у 2001 р., на кладовищі Грабник зведено каплицю пам'яті Кліма Савура та героїв національно-визвольних змагань 1918–1950 рр.

Зрозуміло, ці зміни стали можливими завдяки зростанню авторитету опозиційних комуністам політичних сил, роботи їхніх представників в органах місцевого самоврядування. Свідчення цього – результати виборів 2002 р. до Верховної Ради України, коли виборчий блок „Наша Україна” здобув найбільше голосів (23,45 %). Якщо до законодавчого органу держави обрано 20,6 % комуністів [7, с. 1], то в Рівненську обласну раду не потрапив жоден їх представник. Що ж до міської ради Рівного, то її склад у 2002 р. був таким:

Таблиця 1

Склад депутатів Рівненської міської ради (2002 р.) [9, с. 1]

<i>Політичні партія</i>	<i>Кількість мандатів</i>
УНР	10
НРУ	8
„Єдність”	3
„Жінки за майбутнє”	2
ПЗУ	2
КПУ	1
ПРП	1
Партія регіонів	1
Позапартійні	23
Всього	51

Таким чином, підготовка до відзначення 60-річчя УПА відбувалася за умов, коли комуністи у Верховній Раді України становили п'яту частину, а їхні соратники фактично не були

представлені в Рівненській міській та обласній радах. Тим часом дилеми в формуванні символічного простору міст України визначалися спектром ініціатив Президента України Л. Кучми, що коливався від створення в 1997 р. урядової комісії з вивчення діяльності ОУН–УПА до його указів про відзначення річниць визволення України з-під нацистської окупації, проведення в 2001 р. Днів пам'яті жертв Бабиного Яру й встановлення того самого року свята Дня партизанської слави. Ці ініціативи президента з'явилися в час, коли в Галичині вже повним ходом йшло звеличення УПА й розпочалася „війна пам'ятників” [16, с. 117].

Враховуючи такий широкий ціннісний діапазон в указах Президента України й підготовку бодай частини національно-демократичних сил до відзначення 60-річчя з часу постановня УПА, зважаючи на роль ЗМІ в формуванні громадської думки чи, щонайменше, популяризацію ними тих чи інших сюжетів історії, пропонуємо проаналізувати кількість публікацій на „історичну тематику” газети Рівненської обласної державної адміністрації „Вільне слово” в 2001–2002 рр. (відповідно, 95 та 99 номерів).

Таблиця 2

**Тематика публікацій з історичної тематики газети
„Вільне слово”
(2001–2002 рр.)**

<i>Тема</i>	<i>Кількість публікацій</i>	
	<i>2001 р.</i>	<i>2002 р.</i>
Німецько-радянська війна та рух Опору	21	14
Ветерани Червоної Армії та партизанського руху	16	12
УПА	2	17
Голокост	2	3

Результати контент-аналізу промовисті: тема Другої світової війни є актуальною для „рупору” облдержадміністрації. В 194 номерах газети, що вийшли за два роки, вона фігурує у 88 публікаціях. При цьому незмінно маргінальною залишається тема

Голокосту, дещо зменшується увага до подій „радянського канону”, натомість стрімко зростає кількість публікацій, які присвячені історії УПА.

З-поміж *інших*, які час від часу (відверто кажучи, вкрай рідко) згадуються на сторінках „Вільного слова” – євреї, поляки та німці – ті, хто, поряд із чехами, до початку Другої світової війни проживали на Волині пліч-о-пліч з українцями. При цьому „єврейська тематика” представлена чи не винятково Голокостом: події 1941 р. в Сосонках, участь євреїв у русі Опору, відкриття меморіалів на місцях розстрілів жертв на теренах Рівненської області та їх порятунок Праведниками народів світу.

Тим часом тема УПА віддавна значно потужніше просувалася іншим періодичним виданням – друкованим органом Крайового Проводу Рівненського РУХу газетою „Волинь”, яка почала виходити з 20 вересня 1991 р. Саме вона суттєво посприяла популяризації на Рівненщині україноцентричної моделі пам'яті. Цей часопис швидко випередив свого головного конкурента – газету „Червоний прапор”, яка з часом перетворилася у „Вільне слово”: тираж „Волині”, котра стала головним рупором державницької ідеї на Рівненщині, в часи найбільшої її популярності становив 75 тис. екземплярів [46, с. 1].

Представляючи минуле на засадах етноцентризму, газета зробила чимало для відродження знань про УПА та їх популяризації. „Завдяки крайовому Рухові та "Волині" – стверджується в статті, що опублікована до 5-річчя часопису, – стали відомими і впорядковані сотні могил повстанців-патріотів, для людей відкрились яскраві сторінки нерівної, але героїчної звитяги УПА” [46, с. 1].

„Волинь” була оголошена тими, хто її заснував, спадкоємницею однойменної газети, яка видавалася в Рівному в умовах нацистського окупаційного режиму (1941–1943 рр.) [38, с. 1; 46, с. 1]. Ініціатори відродженого рівненського часопису проігнорували той факт, що жорсткий контроль над суспільно-політичним життям на окупованих територіях призвів до повсякчасного друку колишньою „Волиню” тих ідеологічних кліше, які визначалися в Берліні. Публікації з антисемітськими висловами у ній просто

ряснюють. Одночасно ті, хто відроджував часопис, „не помітили” співпраці її редакції з окупантом, оспівування нацистського „нового порядку”, закликів до українців їхати на роботу в гітлерівську Німеччину. Зв’язок нового рівненського часопису із газетою 50-річної давнини прописано в колонтитулі видання: „Заснований у 1941 р. Відроджений у 1991 р.”. Ба, більше: дотримуючись обраної позиції спадкоємності, наприкінці 1990-х рр., перебуваючи в конфлікті з владою, рівненська редакція газети РУХу опублікувала статтю під такою назвою: „Гітлер закрив "Волинь" у 1942 році. Чи вдасться це Кучмі в 1989-му?” [11, с. 1].

Іншість на сторінках відродженої „Волині”, яка послідовно популяризувала ідеал суверенітету України, фактично відсутня аж до літа 1998 р., коли в ній розпочато передрук праці М. Шестопала „Євреї в Україні (історична довідка)”. Цей сумнівний, відверто упереджений щодо євреїв текст друкується в 34 номерах часопису, що, на наш погляд, прояснює позицію редакції „Волині” в „єврейському питанні”. Чи не єдина стаття в цьому часопису, яка стосується Голокосту, – опублікований фрагмент рукопису книги Й. Пацули „Волинь і волиняни в Другій світовій війні”, який закінчено роздумами над природою „радянських євреїв”. Останні не постають перед читачем нащадками тих, хто колись формував полікультурний „мікросесвіт” краю. Навпаки: „...жили тут саме радянські-зденаціоналізовані євреї. Своєї мови й культури позбавлені, до української мови й культури не привчені. Освічені на багатій спадщині третього народу” [36, с. 6]. Таке потрактування євреїв промовисте. Воно є таким, що не дозволило РУХівській „Волині” сприймати втрачений компонент соціокультурного простору регіону, країни як „свій”, власний біль. Де-факто це відторгнення Іншого, який постраждав як від нацизму, так і повоєнного радянського антисемітизму.

Припускаємо, в маргіналізації Іншого як потенційного суб’єкта символічного простору Рівного, а в просуванні в нього героїки УПА – достеменно, не останню роль відіграв В. Червоний. На доказ цієї гіпотези наведемо такий приклад. Програма РУХу в час виборів 1998 р. до Верховної Ради України включала розділ „Національна культура: від джерел – до вершин”, яким

декларовано сприяння розвитку української мови, культури тощо, а також підтримку в розвої культур усіх націй, що проживали в Україні [31, с. 10]. Тим часом програма В. Червонія, який у той час балотувався на посаду міського голови Рівного, розставляла наголоси інакше: утвердження української національної культури, церкви, християнських моральних цінностей тощо. Будь-якої згадки про культуру недомінуючих груп чи збереження їхньої історико-культурної спадщини програма цього представника РУХу не містила [25, с. 4].

2002-й став роком стрімкого переобрамлення символічного простору Рівного й області, що було зумовлено активною й послідовною підготовкою до відзначення 60-річчя УПА. 13 жовтня того року відкрито монумент на поліському хуторі Гутвин Костопільського району, де свого часу знаходився т. зв. постій головного командування УПА. Промовцями на цьому заході був керівник фракції „Наша Україна” В. Ющенко, народний депутат Верховної Ради України Ю. Шершун, заступник голови Рівненської обласної державної адміністрації О. Чуприна, голова Костопільської райдержадміністрації М. Кривко та ін. Схожою була й репрезентація можновладців на відкритті 14 жовтня 2002 р. в Рівному пам'ятника головному командирі УПА-Північ Климові Савуру. „В урочистостях, – стверджувало "Вільне слово", – взяла участь представники міської влади та народні депутати” [60, с. 1].

Участь представників влади й політичних партій у цих заходах, з одного боку, проігнорована ними 60-та річниця з часу ліквідації гетто в Рівному (як, до слова, і в багатьох інших містечках області), що припала на той самий рік, з другого, відобразили потрактування ними домінант історії, її інструменталізації. Констатована асиметрія відзначення річниць – опосередковане свідчення місця Голокосту в місцевій „Ми”-пам'яті: мовчазне сприйняття першого як злочину нацистів і підтримка тих ініціатив, які сприяли відродженню пам'яті про націоналістичну течію руху Опору.

К. Савур – не єдина постать, яку місцеві політичні еліти прагнули закарбувати в пам'ятниках, наповнюючи тим самим символічний простір міста й одночасно створюючи місця для

проведення відповідних комемораційних заходів. Аналогічні наміри вони мали й щодо Т. Бульби-Боровця, С. Бандери й Н. Хосевича, що дало привід дописувачу місцевої преси означити одну із тенденцій суспільно-політичного життя міста як „пам’ятникоманію” [13, с. 2].

Встановлення пам’ятника Т. Бульби-Боровцю ухвалено міською радою Рівного в квітні 2003 р. як один із заходів у підготовці до відзначення 100-річчя з дня його народження. На це рішення певною мірою вплинуло звернення до неї 15 тис. рівнян [6, с. 19], яких, вірогідно, зорганізувала керована В. Червонієм Українська Народна Партія. Оскільки монумент у визначений термін встановити не вдалося, міська рада через рік визначила місце його будівництва, де в 2011 р. встановлено пам’ятний камінь [12, с. 97–98].

Такий маркер зведення пам’ятника С. Бандері в Рівному використано навесні 2016 р. Через рік виконавчий комітет Рівненської міської ради оголосив відкритий конкурс на краще мистецьке представлення образу С. Бандери архітекторами [52].

На відміну від задуму звести пам’ятники останньому й Т. Бульби-Боровцю, реалізованим прикладом інструменталізації пам’яті про УПА в Рівному є відкриття в жовтні 2012 р. пам’ятника Нілові Хосевичу в час відзначення 70-річчя її постановня [51]. Воно стало можливим завдяки тому, що погруддя, яке було власністю університету Малої академії управління персоналом, викупила Рівненська міська рада з ініціативи її депутата від ВО „Батьківщина” О. Курсика [35, с. 2].

Отже, маємо підстави констатувати те, що мистецькому розв’язанню проблеми пам’яткобудівництва чи застосування іншого роду інструментів наповнення символічного простору передують архітектоніка рішень органу місцевого самоврядування чи його структурних підрозділів, котрі відображають їх потрактування змісту історії. Роль місцевих політичних еліт у визначенні смислових горизонтів символічного простору міста, його інструменталістську сутність, яка дозволяє забувати ті чи інші події історії й навпаки – наголошувати на інших, яскраво ілюструє й встановлення меморіальної дошки редакції газети „Волинь” (2013 р.). Ті, хто любіював цьому, проігнорували реалії окупаційного

режиму, продемонстрували як у механізмі колективної пам'яті функціонує амнезія. Як свідчить викарбуваний на меморіальній дошці текст, визначальним для ініціаторів її встановлення виявилось те, що в цій газеті „...працювали всесвітньо відомі українські письменники Олена Теліга і Улас Самчук”. Осмислюючи символічний простір Рівного й місце, яке посила ця меморіальна дошка в ньому, П. Долганов прокоментував відкриття цього інструменту пам'яті так: „Розміщена на Театральній площі, меморіальна дошка у поєднанні з відсутністю будь-яких інших вербальних маркерів про Голокост на вулицях Рівного (за поодинокими винятками, як то меморіал в урочищі Сосонки) засвідчує його амнезію щодо трагедії єврейської громади міста в умовах Другої світової війни” [12, с. 77].

Отже, за останні десятиліття символічний простір Рівного суттєво наповнено тими маркерами, які урівноважили представлення в ньому радянської героїки та діяльності УПА. Аналогічні процеси відбувалися в усій Рівненській області. Масштаб уславлення УПА прояснюють такі статистичні дані Рівненської обласної ради: до лютого 2010 р. в цій адміністративній одиниці споруджено 177 пам'ятників, встановлено 310 хрестів, збудовано 7 каплиць, відкрито 11 меморіальних дошок [43].

Меморіал у Сосонках – не єдиний маркер, котрий певною мірою коригує висновок про всуціль україноцентричний дискурс того компоненту символічного простору Рівного, який формувався в перші десятиліття ХХІ ст. і пов'язаний із подіями Другої світової війни. Поруч із пам'ятником розстріляним рівненським євреям – пам'ятний знак волинським чехам, які брали участь у Другій світовій війні. Побудований 2007 р. з ініціативи Чехословацької громади легіонерів та нею ж профінансований [50], він не відіграє тієї ролі, що могла б рівнятися з пам'ятниками радянським солдатам, жертвам концтаборів та УПА.

Прагнення РУХу зменшити радянську складову в символічному просторі міста – не єдине завдання, яке він успішно реалізовував. Маючи більшість у міській раді, він навесні 1998 р. домігся перенесення святкування Дня міста: „під тиском фракції НРУ і зініційованим В. М. Червонієм поіменного голосування, – інфор-

мувала містян преса навесні того року, – рішення ради попереднього скликання [про відзначення Дня міста в третю неділю травня] відмінено. День Рівного відзначатиметься 14 жовтня, коли православний люд святкує Покрову” [29, с. 1]. Проте, зрозуміло, йдеться не тільки про „прив’язування” Дня міста до одного з найбільших релігійних свят³, а й про інший аспект цієї дати: відзначення дня створення УПА.

Вище сказане дозволяє вести мову про те, що на сьогоднішній сюжеті Другої світової війни, які відображені в символічному просторі Рівного, заходи із вшанування загиблих визначили головні (героїка Червоної Армії, УПА) та другорядні (Голокост) складові пам’ятання. Всі вони – предмет комемораційних практик. Щоправда, різних за своїми масштабами і суб’єктами учасників. Із врахуванням велелюдних заходів на пошанування воїнів Червоної Армії та УПА зрозуміло, що реквієми, які організовуються силами невеличкої єврейської громади Рівного, є, скажемо так, соло, котре майже завжди чуєть чи не винятково самі ж його виконавці. Враження від такого висновку не змінює навіть незмінна участь у церемоніях у Сосонках колишнього міського голови В. Хомка та покликання журналістів до теми Голокосту в річниці розстрілів у Рівному листопада 1941 р. Де-факто, цей меморіал поки що не виконує такої публічної функції, яка має бути. Сосонки не мають шансів виконати своєї функції спонукати діалог з відвідувачами, адже їх тут фактично немає. Тільки на дні пам’яті вбитих тут жертв нацизму, збираються містяни. Такий статус-кво дисонує із практикою країн ЄС, де геноцид євреїв часів Другої світової війни є центральним маркером для осмислення злочинів тоталітаризму.

Витіснена на маргінес у символічному просторі Рівного *інішність* дещо по-новому зазвучала впродовж останніх років. Це сталося завдяки встановленню Stolpersteine (каменів спотикання), пам’ятного знаку жертвам рівненського гетто та появі вуличних вказівників, які промовляють про історію колись поліетнічного минулого міста. Перші (як і вище згаданий знак на перехресті

---

³ Через кілька років депутати міської ради відмовилися від відзначення Дня міста 14 жовтня.

вулиць Соборна й Дорошенка), якими увіковічено пам'ять жертв нацизму української, польської та єврейської національностей, з'явилися в Рівному завдяки зусиллям громадської організації „Центр студій політики пам'яті та публічної історії „Мнемоніка”. Вказівники ж (з-поміж яких той, що вказує на місце знаходження Сосонок) – результат проекту громадського активіста М. Балака, який у 2016 р. переміг на конкурсі громадського бюджету Рівненської міської ради. Принципово, що як одна, так і друга ініціативи були підтримані міськими чиновниками, що є добрим прикладом розуміння *іншості* не як загрози, виклику, а представлення у велилюдному просторі соціокультурної самобутності тих вчорашніх сусідів, які канули в Лету історії в роки Другої світової війни. Водночас позиція міського голови Рівного й відповідних комісій міської ради, котрі, в одному випадку, не заважали реалізації ініціативи громадської організації, в другому, сприяли реалізації проекту одного з місцевих громадських активістів – показники їхньої важливої ролі у процесі визначення складових мозаїки (зокрема, етноконфесійної) символічного простору.

Таким чином, упродовж останніх десятиліть політичні еліти Рівного продемонстрували непослідовність сприйняття його соціокультурної спадщини. Її неукраїнські представники зникли як у цьому місті, так і в регіоні в час Другої світової війни, а в повоєнні роки радянська влада наповнила місто символами, які відповідали прийнятному їй потрактуванню героїки й страждань. *Іншість* як спосіб увиразнення соціальних груп, їх репрезентація в соціумі опинилася поза цим штучно створеним конструктом.

Відкриттям меморіалу жертвам Голокосту в Рівному його символічний простір доповнено маркером, який промовляв про „єврейське минуле” міста. Водночас відмова від його замовчування не означала правдивої готовності місцевих політичних еліт сприйняти *іншість*. Інструменталізуючи пам'ять, вони ліквідували значну частину тих топонімів і пам'ятників, які промовляли про участь у німецько-радянській війні Червоної Армії та партизан, а одночасно глорифікували УПА. Це була своєрідна самоціль частини національно-демократичних сил. Маючи значне представництво в місцевих радах Рівненської області та користуючись

підтримкою містян, вони здійснили ревізію символічного простору Рівного (зокрема тієї його складової, що промовляла про події Другої світової війни). При цьому Інший та його історико-культурна спадщина маргіналізувалися, що підтверджувалося уникненням від означення польського компоненту в міському „ландшафті”. Така практика зазнала змін тільки в останні роки, коли, завдяки ініціативам місцевих активістів, що були підтримані представниками влади, в Рівному з’явилися ті інструменти нагадування, які проказують про його колишню поліконфесійність, співіснування в місті представників різних національностей.

Бібліографічні посилання

1. Андросук З. Національний склад населення Рівненської області та його мовні ознаки. *Вільне слово*. 2003. 26 грудня (№ 101). С. 14.
2. Артинюк А. Війна з пам’ятниками переходить у підпілля. *Вільне слово*. 1992. 24 жовтня (№ 103). С. 1.
3. Архівний відділ виконавчого комітету Рівненської міської ради, ф. 201, оп. 1, спр. 24.
4. Бронштейн М. За пам’ять – велике спасибі. *Червоний прапор*. 1990. 14 листопада (№ 216). С. 2.
5. Бухало Г. Рівненщина відзначила 90-річний ювілей Тараса Бульби-Боровця. *Волинь*. 1998. 13 березня (№ 11). С. 2.
6. Бухало Г. „УПА в бронзі”. *Волинь*. 2005. 7 жовтня (Ч. 40). С. 19.
7. Вибори в Україні відбулися. *Вільне слово*. 2002. 3 квітня. С. 1.
8. Відкритий лист. *Вільне слово*. 1994. 6 квітня (№ 26). С. 2.
9. Герус В. Протистояння „міста” та „України”. *Вільне слово*. 2002. 26 квітня (№ 34–35). С. 1.
10. Герус В. Старі вулиці з новими назвами. *Вільне слово*. 1992. 17 жовтня (№ 101). С. 1.
11. Гітлер закрив „Волинь” у 1942 році? Чи вдасться це Кучмі в 1989-му? *Волинь*. 1999. 23 квітня (Ч. 4). С. 1.
12. Гон М., Долганов П., Івчик Н. Місто пам’яті – місто забуття: палімпсести меморіального ландшафту Рівного. Рівне : Волин. береги, 2017. 232 с.
13. Гошовський І. Пам’ятники національним героям – візитка Рівного в світі. *Волинь*. 2005. 15 липня (Ч. 28). С. 2.
14. Гречко А. Ні, пане Червоній, це наша історія. *Вільне слово*. 1995. 4 березня (№ 18). С. 1.

15. Гринчук Б. Закономірні наслідки надлишкової демократизації. *Волинь*. 1998. 15 травня (Ч. 20). С. 3.
16. Гриценко О. А. Президенти і пам'ять. Політика пам'яті Президентів України (1994–2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати. Київ : „К.І.С.”, 2017. 1136 с.
17. Дем'янюк І. Про суспільно-політичне становище на Рівненщині в 1998 році. Підсумки року. *Вільне слово*. 1999. 22 січня (Ч. 7). С. 2.
18. Думов Ф. Незагойна рана. *Вільне слово*. 1992. 28 листопада (№ 113). С. 1.
19. Закалюк К. Холокост – живцем спалені. *Вільне слово*. 2000. 26 травня (№ 40). С. 2.
20. Заява-звернення до жителів Рівне та Рівненської області. *Червоний прапор*. 1991. 24 серпня (№ 164). С. 1.
21. Звернення ініціативної групи „Вітчизна” Івано-Франківської області. *Червоний прапор*. 1990. 13 жовтня (№ 195). С. 1.
22. Звернення міськкому Компартії України до рівненчан. *Червоний прапор*. 1991. 23 липня (№ 140). С. 1.
23. Їльге В. Змагання жертв. *Критика*. 2006. Ч. 5. С. 14–17.
24. Йшли за волю у бій. *Вільне слово*. 1992. 17 жовтня (№ 101). С. 2.
25. Кандидат на посаду міського голови м. Рівне Червоній Василь Михайлович. Виборча програма. *Волинь*. 1998. 15 березня (Ч. 11). С. 4.
26. Комаровський В. Українців на Рівненщині понад 96 відсотків. *Вільне слово*. 2003. 11 квітня (№ 28). С. 2.
27. Лагодзінський О. За законами людяності. *Нове життя*. 1991. 30 листопада (№ 140). С. 3.
28. Левчук В. Бандеру не визнали почесним громадянином Рівного. *Рівненський репортер*. 2011. 26 січня (№ 4). С. 1.
29. Миаковська В. Конфронтація – ділу не підмога. *Вільне слово*. 1998. 2 травня (№ 37). С. 1.
30. Національна гідність. Гуртом і вроздріб. *Волинь*. 1998. 26 червня (Ч. 26). С. 3.
31. Новий шлях України. Виборча програма Руху України. *Волинь*. 1998. 9 січня (Ч. 2). С. 10.
32. Пам'ятник загиблим за Україну. URL: http://www.poshuk-iviv.org.ua/pomnik/volyn/rivne_zagyblym.htm
33. Пам'ятники – не заложники. *Червоний прапор*. 1991. 27 жовтня (№ 175). С. 2.
34. Партії очима статистики. *Вільне слово*. 1994. 23 квітня (№ 31). С. 1.

35. Патріоти всі, поки не доходить до діла. *7 днів*. 2012. 25 жовтня (№ 44). С. 2.

36. Пацула Й. Українські євреї чи євреї з України. *Волинь*. 1999. 11 травня (Ч. 11). С. 6.

37. Подольский А. Украинское общество и память о Холокосте: попытка анализа некоторых аспектов. URL: <http://library.eajc.org/page70/news13510>

38. Потерпимо до весни. *Червоний прапор*. 1991. 15 листопада (Ч. 188). С. 1.

39. Праск С. Чи є в нас українська влада? Або ще раз про пам'ятники. *Волинь*. 1998. 26 червня (Ч. 26). С. 3.

40. Про громадсько-політичні і релігійні відносини в області. *Вільне слово*. 1997. 27 грудня (Ч. 99–100). С. 2.

41. Про припинення наруги над пам'ятниками, пов'язаними з історією держави та її символами. *Червоний прапор*. 1990. 16 жовтня (№ 197). С. 1.

42. Рибалка С. В. Регіональний політичний режим та регіональна політична еліта: спроби взаємодії у транзитивних суспільствах. *Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць* / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : ПП „Видавництво Гілея”, 2014. Вип. 83 (4). С. 374–377.

43. Рішення [Рівненської] обласної ради 5-го скликання. URL: http://oblrada.rv.ua/documents/rishennya/5_sklkannya.php?SECTION_ID=37&ELEMENT_ID=3437

44. Рокитенець М. Ще один мітинг. *Вільне слово*. 1993. 20 жовтня (№ 80). С. 1.

45. Сесія обласної ради. *Вільне слово*. 1997. 8 березня (№ 19). С. 1.

46. Степанишин С. Ровесниця незалежної України. *Волинь*. 1996. 20 вересня (№ 38). С. 1.

47. Стратюк О. Акція протесту. *Вільне слово*. 1992. 4 липня (№ 71). С. 1.

48. Стяжкіна О. Про окупацію. *Український тиждень*. 2014. № 46. С. 12–14.

49. Токова О. Ми були багато різнобічніші, ніж це дехто тепер зображає. *Червоний прапор*. 1991. 14 грудня (№ 203). С. 2.

50. Трофанюк В. Пам'ятний знак волинським чехам відкрили в Рівному. URL: <https://h.ua/story/40868/>

51. У Рівному відкрито пам'ятник художнику УПА. URL: <https://ukranews.com/ua/news/163624-u-rivnomu-vidkryto-pam-yatnyk-khudozhnyku-upa>

52. У Рівному з'явиться пам'ятник Степану Бандері? URL: <https://rivne1.tv/news/91169>

53. У Рівному планують відкрити пам'ятники мітингувальнику та дітям підземелля. *Рівненський репортер*. 2012. 4 січня (№ 1). С. 2.

54. У Рівному розпочали будівництво пам'ятника „Жертвам голодоморів та політичних репресій”. URL: https://zaxid.net/u_rivnomu_rozpoznali_budivnitstvo_pamrztqouatnika_quotzhertvam_golodomoriv_ta_politichnih_represiyquot_n1065579/amp

55. Фабрика Р. Пам'ять жертв фашистського геноциду. *Червоний прапор*. 1991. 15 жовтня (№ 172). С. 1.

56. Федоров А. Азкара. *Червоний прапор*. 1991. 5 листопада (№ 183). С. 2.

57. Федокова Т, Оленок Л. Особливості національної декомунізації: як позбуваються радянських символів на заході та сході країни. *Галицький кореспондент*. 2019. 2 червня. URL: http://gk-press.if.ua/osoblyvosti-natsionalnoyi-dekomunizatsiyi-yak-pozbuvayutsya-radyanskyh-symvoliv-na-zahodi-shodi-krayiny/?fbclid=IwAR3ZjPjUqfn8SrHos_u1JODbLevn6i5UVYTAVIjCg5OOwGoZMfKFVTOQCok

58. Фейштер Д. Пам'яті шести мільйонів. *Червоний прапор*. 1990. 29 травня (№ 104). С. 1.

59. Фейштер Д. Свічки скорботи – свічки надії. *Червоний прапор*. 1990. 14 листопада (№ 216). С. 1, 4.

60. Фоменко М. Подвиги УПА увічнюють пам'ятники. *Вільне слово*. 2002. 16 жовтня (№ 79). С. 1.

61. Химка І.-П. Рецепт Голокосту в посткомуністичній Україні. *Україна модерна*. URL: <http://uamoderna.com/md/223-223>

62. Шепітько Є. На тернових вітрах. *Червоний прапор*. 1991. 10 липня (№ 139). С. 2.

63. Шепітько Є. Сосонки. 1941–1991... *Червоний прапор*. 1991. 26 червня (№ 121). С. 2.

64. Щоб Україна була для всіх матір'ю. *Вільне слово*. 2004. 27 жовтня (№ 81). С. 1.

65. Świece ofiarne w Janowej Dolinie. URL: <http://65-lat temu.salon24.pl/71695,index.html>

66. Yurchuk Yu. Reordering of Meaningful Worlds. Memory of the Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army in Post-Soviet Ukraine. Stockholm : Stockholm University, 2014. 295 p.